

**MƏSUD SƏƏD SALMANIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI**

**Giriş.** Qəznəvilər dövlətinin güclü nümayəndəsi olan Sultan Mahmudun vəfatından sonra bu dövlət zəifləməyə başladı. Ondan sonra taxt-taca sahib olan Sultan Məsudun (1030-1041) hakimiyyətinin birinci ilində qardaşı Məcdud qiyam qaldırdı. Sultan Məsud onu zəhərləməklə aradan götürür, ancaq Qəznəvilər dövlətinə aid olan bir çox torpaqları Hindistan hökmdarları ələ keçirməyə başladılar. Sultan Məsud ona tabe olan hind hakimlərinin köməyinə gedə bilmədi. Dövlətin qərb tərəfindən Səlcuqların hücumları başlamışdı. Səlcuqlar 1042-ci ildə Bəlx şəhərini ələ keçirdilər. 1045-ci ildə isə Qəznəvi dövlətinin ilk dəfə elan olunduğu Bost şəhərini ələ keçirdilər. Bost ələ keçiriləndən sonra onlar Qəznə şəhərinə yaxınlaşdılar. Onların qələbələri Quridləri də ruhlandırdı. Beləliklə, Qəznəvi dövlətinə qarşı müxtəlif qüvvələr eyni vaxtda hücum keçdilər. Qəznəvilər dövlətində böhran başladı. Sultan Məsudun ölümündən sonra sərkərdələr Qəznəvi nəslindən olan hər hansı bir uşağı şah elan edir və öz işlərini görürdülər. Yaranmış hökumət böhranından düşmənlər məharətlə istifadə edirdi. Qəznəvi sultanları arasında Məsudun oğlu İbrahim (1059-1099) çevik hərəkət edib Səlcuqlarla razılığa gələ bildi. Həmin razılığa görə, Qəznəvi dövlətinə aid olan Xorasan və Toxaristan Səlcuqlara verildi və İbrahim oğluna Səlcuq sultanı Məlikşahın qızını almaqla, onlarla qohumluq əlaqələri yaratdı. Səlcuqlarla razılığa gələndən sonra İbrahim Hindistana yürüşlər edib orada hakimiyyətini bərkidə bildi. 1099-cu ildə İbrahimin ölümündən sonra hakimiyyət onun oğlu Məsud III (1099-1115) keçdi. Hindistanın şimalında güclü dayaq yaradan Məsud III qoşun toplayıb həmin ölkənin dərinliklərinə getdi. O, Səlcuqlardan çəkinmirdi, çünki arvadı Sultan Səncərin bacısı idi. Ancaq həmin vaxt Məsud III üçün başqa təhlükə yarandı. Bu təhlükə Qurlar idi. Məsud III hakimiyyətdə çox qala bilmir və 1115-ci ildə vəfat edir. Onun yerinə oğlu Şirzad (1115-1116) keçir. Ancaq hakimiyyətdə bərkiməmiş qardaşı Arslan (1116-1117) tərəfindən öldürülür. Taxta çıxan Bəhramşah (1117-1153) dayısı Səncərin himayəsinə sığınır. Elə bu vaxt qiyam yolu ilə yenidən taxta çıxan Arslan ögey qardaşı Bəhramşahın anasını - Sultan Səncərin bacısını təhqir edir. Bundan qəzəblənən Sultan Səncər hücum edib Qəznəni ələ keçirir. Arslan Hindistana qaçır. Bəhram şahı Qəznədə taxta oturdan Sultan Səncər geri qayıdır. Bu vaxt Arslan yenidən qayıdıb Bəhram şahı aradan götürmək istəyir. Sultan Səncər bundan xəbər tutub yenidən Qəznəyə qəfildən hücum edir və Arslanı ələ keçirib edam edir. Arslan öləndən sonra Qəznəvilər öz müstəqilliyini itirir və Bəhramşah açıqca elan edir ki, onun dövləti Səlcuqların hakimiyyəti altındadır və yalnız Hindistanda olan əyalətləri ona aiddir. Ancaq Hindistan əyalətlərində də vəziyyət yaxşı olmur. Bəhramşahın ora təyin etdiyi hakim - Məhəmməd Bəhlam qiyam qaldırır və onun qiyamını ancaq 1128-ci ildə yatırmaq mümkün olur. Bəhramşahın Hindistanda Məhəmməd Bəhlamla müharibə edib zəifləməsindən istifadə edən Quridlər hərəkətə gəlir. Quridlərin başçısı Suri Bəhramşahı Qəznədən vurub çıxarır. Bəhramşah ordunu əfqanlarla və həlc türkləri ilə qüvvələndirib Surinin qoşunun darmadağın edir və Surini də edam etdirir. Bundan qəzəblənən Surinin qardaşı Ələddin Cahansuz güc toplayıb Qəznəyə hücum edir. Onu ələ keçirib darmadağın edir. Vaxtilə ən möhtəşəm şəhərlərdən olan Qəznə şəhəri bu hadisədən sonra birdəfəlik tarix səhnəsində öz mövqeyini itirir. Bəhramşahdan sonra hakimiyyətə gələn onun oğlu Xosrov şahın (1153-1160) vəziyyəti daha da pisləşir. Belə ki, 1153-cü ildə onların himayədarı olan Sultan Səncər oğuzlara əsir düşür. Beləliklə, Hindistan ərazilərində olan mülklər tamamilə onun əlindən çıxır və yalnız Pəncab vilayəti qalır. Sonra hakimiyyətdə olan Xosrov Malikin (1160-1187) vəziyyəti daha da ağırlaşır. Xosrov Məlikşah əlində qalan son Pəncab vilayətində də dinclik tapmır və Qurid Muizzəddin onu 1187-ci ildə əsir götürür və 1191-ci ildə Gərcistanda edam edir. Bununla da Qəznəvilər sülaləsi tarix səhnəsindən silinir. Söylədiyimiz bu dramatik hadisələr fonunda həm də ədəbiyyat öz işini görürdü. Həmişə olduğu kimi, yenə də ədəbiyyat cəmiyyətin güzgüsü kimi baş verən hadisələri əks etdirirdi. Ədəbiyyat həmin hadisələrin iştirakçıları, həmin siyasi hadisələr prosesində insanların hisslərini, duyğularını təsvir edirdi [2, s.193-194].

**Əsas hissə.** Məsud Səəd Salman 1046-cı ildə Lahorda anadan olub. Şairin ailəsi Həmədandan olsa da sonra Qəzvinə köçmüşlər. Onun atası 60 il Qəznəvilər dövlətinin əyanlarından biri olmuş və müxtəlif dövlət işlərini görmüşdür. Şair hələ gənc yaşlarından yaxşı təhsil almış və dövlət işlərini, maliyyə hesablarını yaxşı bilmişdir. Eləcə də özündən əvvəlki poeziyanı dərinlən öyrənmişdir. Onun Qəznəvilər sarayında dəqiq hansı vaxtdan etibarən qulluğa başlaması məlum deyil, ancaq İbrahim şah oğlu Seyfəldövlə Mahmudu 1076-cı ildə Hindistan əyalətlərinə hakim təyin edəndə Səəd Salman ona qəsidə yazmışdır. Avropa şərqşünasları bu şairin adı ilə çoxdan tanış idilər, çünki İran ədəbiyyatına aid bütün təzkirə və mənbələrdə Məsud Səədin adına rast gəlmək olur. İranşünas alimlərdən Mirzə Məhəmməd Qəzvinə Məsud haqqında nisbətən geniş monoqrafiya yazmışdır. Tehran universitetinin professoru, məşhur şair Rəşid Yasiminin redaktorluğu və ön sözü ilə 1318-ci (1939) ildə Tehrandə nəşr olunan Məsudun divanı böyük maraq doğurur. Nəşir ön sözdə yazır ki, Məsudun misraları ilə hələ məktəbdə oxuyarkən tanış olub və heyrətə gəlib ki, qəsidələr nəinki nifrətdən başqa heç nəyə layiq olmayan insanların boş tərifinə ola bilər, həm də həqiqi, insani hissləri ifadə edə bilər. Buna görə də, artıq 1920-ci ildən Məsudun şerlərini toplamağa başladı. Paralel olaraq şairin həyatı haqqında da məlumat axtarır, lakin tez bir zamanda əmin olur ki, yalnız təzkirənin məlumatlarına əsaslanaraq tərcümeyi-hal qurmaq olmaz. Nəhayət, R. Yasiminin əlinə M. Qəzvinin yuxarıda qeyd olunan işi keçdi. Tədqiqatçı onun bütün məziyyətlərini dərk edərək, tam olmadığına əmin oldu, ona görə də divanın sübut olunmuş və xeyli təkmilləşdirilmiş mətni əsasında Məsudun yeni tərcümeyi-halını yazmağa qərar verdi.

R. Yasiminin divanının mətninin redaktəsinə şair P. Bəxtiyari köməklik etmiş, korrektəni isə nəşirin özündən başqa, məşhur şair M. Bahar və ədəbiyyatşünas S. Nəfisi aparmışdır. Bu nəşri sözün tam mənasında tənqidi adlandırmaq mümkün

deyil, çünki mətnin tarixi yoxdur, lakin şübhəsiz ki, orijinal haqqında kifayət qədər dəqiq təsvir verən çox yaxşı bir mətn var. Məsud Səəd Salmanın şerlərinin tərcüməsindən bizə ancaq “Tacik poeziyasının ontologiyası” kitabındakı iki qəsidənin rus dilində tərcüməsi məlumdur [3, s. 378-379].

Məsud Səəd Salmanın şahzadə Mahmudu təriflədiyi qəsidələrin hamısını şairin yaradıcılığının başlanğıcına aid etmək olar. Bu şerlərin mahiyyəti bu fərziyyəni tamamilə təsdiqləyir: onların hamısı mədhiyyədən başqa bir şey deyil və kifayət qədər monotondur. Eyni zamanda, uğurlu gənc şairin misralarında olduğu kimi, onların tonu kifayət qədər təkəbbürlüdür. Məsud özünü ən böyük ərəb və fars –tacik şairləri ilə eyniləşdirmək qərarına gəlir:

Qarşımda səcdəyə gəlsinlər,  
Səədil Rudəki və İbn Hani.

سجود آرد به پیش خاطر من  
روان رودکی و ابن هانی

Məsudun yazdığı şerlərdə keçmişin böyük şairlərinin təsiri güclü hiss olunur. Böyük qəsidələrindən birində dedi ki, bir dəfə öz hökmdarı Mahmudu qəzəbləndirdi və müvəqqəti olaraq Lahoru tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Lakin görünür, mübahisə çox çəkmədi, çünki şair Mahmuda həsr etdiyi başqa bir şerində hökmdarından Məkkəyə getmək üçün icazə istəyir. Nəticə etibarlı ilə həmin vaxt o, yenidən sultanın yanında idi. Bu, şairin həyatında uğurlu zamanlar idi. O, Lahorda özünə əsl saray tikmək üçün böyük vəsaitə malik idi. Şairlər Məsudu öz başçıları kimi qəbul edirdilər və ona qəsidələr təqdim edirdilər [5, s. 33-34].

Sonrakı Qəznəvilər dövründə yaşayan və varlı ailədən olan Məsud Səəd Salmanın çox hadisə dolu həyatı olub. Qəznə şahzadəsi və Hindistan valisi Seyfəddövlə Mahmudun sarayına bağlı olan Məsud, mülki və hərbi istedadları sayəsində sərvət və şərəfə yüksəldi. Onu fəlakətlər bürüyəndə, Qəznədəki mülkünü ələ keçirməkdən xilas etmək istəyərkən və Sultan İbrahim Səlcuqlularla xain ittifaqda ikən, Məsudun qırx yaşı var idi. Düşmənlərinin böhtanı və Sultanın qəzəbi hər hansı müdaxilədən və Məsudun qəsidələrindəki bütün yalvarış və şikayətlərdən daha güclü idi.

Şair yeddi il Dəhək və Su qalalarında əzab çəkdikdən sonra, Ney qalasında daha çox əziyyət çəkdi. O, 490/1096-7-ci ildə Lahora qayıdana və Kaləndər valisi təyin olunana qədər sərbəst buraxılmadı. Lakin bu təyinat qısa müddət davam etdi, çünki o, öz himayədarının süqutunda iştirak etmiş və Qəznə yaxınlığındakı, dəhşətli Mərənc qalasında məhv edilmişdir. Onun yenidən azadlığa buraxılmasından səkkiz il keçdi. Ömrünün son illəri ictimai həyatında baş verən bütün dəyişikliklərə baxmayaraq, təqaüddə və yüksək rəğbətlə, lütf içində keçmişdir.

Onun mövzularına mədhiyyə, mərsiyə, istehza və polemika, məhkəmə və döyüş, daha az dərəcədə təbiət, sevgi və şərab daxildir. Həmişə optimist olan Məsud, hətta ən kəskin böhranda belə ədalətin son nəticədə qalib gəlməli olduğuna inanırdı. Qəznəli Muizzi və Osman Muxtari onu qiymətləndirən yeganə şəxslər deyildi. Nəvai onu “qəsidə cıdırında çevik atlı və misilsiz söz yaradıcısı” adlandırır və çox diqqətsiz olduğundan, onun divanını Sənai özü səliqəyə salırdı. Məsudun ərəb divanından danışmaq, bir neçə ərəb ayəsinin əhəmiyyətini şisirtməkdir. Hind dilində olan bir divanı nağıllar səltənətinə aiddir, baxmayaraq ki, əslən hindli olan şair bu dili mütləq bilməlidir. Eyni sarayda Məsud Səədlə birgə onunla həmyaşıl olan dostu Əbül-Fərəc Runi də yaşayıb işləyirdi [4, s. 196].

Şəhraşub janrının meydana çıxması üçün, hər şeydən əvvəl, şəhər həyatının, şəhər mədəniyyətinin formalaşması, coşğunlaşması lazımdır. Bu sosial zəmin Məsud Səəd Salman dövründə artıq yaranmışdı və məhz janrın ilk mükəmməl nümunəsinin də o vaxtlar meydana çıxması təsadüfi deyil.

Məsudun iki şəhraşubu bəllidir. Bunlardan birincisi qitələr silsiləsindən ibarətdir, ikincisi məsnəvi şəklindədir. Birinci şəhraşub 92 qitədən, ikincisi 22 poetik parçadan təşkil edilib. Şerləri birləşdirən ümumi cəhət onların ayrı-ayrı peşə və sənət sahiblərinə həsr edilməsidir. Bu silsilədə ənbərsatan, boyaqçı, rəqqas, qanalan, çörəkçi, güləşçi, quyuqazan, müğənni, dilçi, şair, saqi, hərbcı, bərzgər, firuzəsatan, zərgər, fəqih, ovçu, vaiz, şəhər hakimi, neyçalan, müəbbər (yuxuyozan), biçinçi, çövkən oyunçusu, filosof, təbilçalan, bağban, bəzircan, katib, toxucu, oxatan, dəmirçi, qazi, qəssab, əttar, münəccim, bərbətcəlan, falabaxan, tacir, təbib və s. təsvir edilir.

Məsudun hər qitəsinin ünvanı da var. Məsələn: “Ənbərsatanyar haqqında deyir”, “Çörəkçi dilbər haqda dedi”, “Zərgər dilbərin sifəti” və s. Ancaq həmin ünvanların sonradan katiblər tərəfindən əlavə olunduğunu, ya ələ müəllif tərəfindən yazıldığını söyləmək çətindir. Məsudun şəhraşubunda sonralar bu janrın əsas xüsusiyyətinə çevriləcək bir cəhət aydın görünür: şəhərin orta təbəqəsinin elçiləri, əsnaf nümayəndələri öz sənət və peşələrinə uyğun sözlərlə təsvir edirlər. Digər tərəfdən, sonralar tədqiqatçıları dolaşığa salacaq bir cəhət - qitələrdəki məhəbbət ruhu nəzəri cəlb edir. XVI əsrin əvvəllərinə qədər bu növ şerin yeganə ünvanı şəhraşub olub. XVI yüzilin başlanğıcında ilk türk şəhrəngizləri yaranır. “Şəhrəngiz” də “şəhraşub”la eyni mənəlidir. Sonralar şəhraşubun tematikası, əhatə dairəsi genişləndikcə təzə ünvanları da yaranır: aləmaşub, dəhraşub, cahanaşub, fələkaşub [1, s. 110].

**Nəticə.** Məsud həm insan, həm də şair kimi parlaq keyfiyyətlər və bacarıqlar nümayiş etdirmişdir. Məhz buna görə də o, pis vaxtlarda inadkar düşmənçilikdən, yaxşı vaxtlarda riyakarlıqdan xilas olmamışdır. Onun biliklərinə astrologiya (həbsxanada öyrənilmiş), hippologiya, hərbi işlər və hətta xəttatlıq daxildir. O, Ünsuri üslubunda böyük qəsidə ustası idi, lakin Xaqanınin tənqidindən də göründüyü kimi, sonuncunu və ya başqasını təqlid edə bilməyəcək qədər böyük istedadla malik idi. Sənai, Məsudun səhl-i mumtaniyyəsinə yüksək qiymət verir. Onun həbsxanada yazdığı “Tristia” fars poeziyasının ən füsunkar nailiyyətlərindəndir. Deyilənə görə, heç kim onun şeirlərinə hikmətli bir tərfi (kəlam-i cami) daxil etmək sənətini onun kimi başa düşmür.

### İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseyinov R. Məhsəti Gəncəvi – özü, sözü, izi. Bakı: Nurlan, 2005, 560 s.

2. İbrahimov S. Qədim və orta əsrlər İran, Əfqanıstan, Tacikistan ədəbiyyatı. Bakı, 2015, 641 s.

3. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. Москва, 1960, 559 s.

4. Jan Rypka. History of Iranian Literature. Dordrecht-Holland, 1968, 928 s.

5. دیوان مسعود سعد سلمان، بتصحيح آقای رشید یاسمی، تهران، ۱۳۱۸.

**Ключевые слова:** Мас'уд Са'д Салман, шахрашуб, таджикская литература, стих, Лахор, касида.

**Key words:** Mas'ud Sa'd Salman, shahrashub, tajik literature, poetry, Lahore, qasida.

## ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО МАСУДА САД САЛМАНА

### Резюме

Стихи Месуд-и Саада, считающегося одним из крупнейших поэтов персидской литературы, известны своим замечательным стилем, красноречивыми и впечатляющими выражениями. Воображение, которое дала ему тюремная жизнь, иногда позволяло ему объяснить тему несколькими комбинациями, а его стихи также содержат мудрость и советы. Кроме того, он обогатил персидскую литературу, введя новые выражения, сочинения, сравнения и тевшихат. Он восхвалял Газневидского султана Ширзада, Арсланшаха и Бехрам Шаха, во время правления которых он жил, и получил от них гостеприимство и уважение. Месуд-и Саад также восхвалял газневидских поэтов своего времени в своих стихах. Однако, поскольку значительную часть своей жизни он провел в тюрьме, в его стихах приобретают значение такие темы, как его страдания и боль, а также его тоска по семье. Этими написанными им стихами он стал причиной зарождения жанра «хабсийе». Персидские стихи в единственном сохранившемся до нашего времени диване собрал Сенай. Хотя Сенай приписал ему некоторые стихи, не принадлежавшие Месуду, позже он извинился перед ним, написав стихотворение, посвященное Месуди Сааду. Диван, содержащий около 16 000 куплетов, включает месневи, мукатаат, терциат, мусаммат, газели и рубай, в основном оды. Помимо сборников «Шахнаме» Месуд-и Саада (İhtiyârât-ı Şâhnâme), у него есть три дивана на хинди, арабском и персидском языках. Однако до наших дней не сохранилось ни одной поэзии с дивана хинди. Некоторые стихотворения из арабского дивана цитировались как образцы различных искусств, особенно в «Хадаиху'с-сихр» Решидуддина Ватвата.

## LIFE AND CREATIVITY OF MASOUD SAAD SALMAN

### Summary

The poems of Mes'ûd-i Sa'd, who is considered one of the important poets of Persian literature, are famous for their remarkable style, eloquent and impressive expressions. The imagination that his prison life gave him sometimes enabled him to explain a topic with several combinations and his poems also contain wisdom and advice. In addition, he enriched Persian literature by introducing new expressions, compositions, similes and tevşihat. He praised the Ghaznavid Sultan Şîrzâd, Arslanşah and Behram Şah, during whose reign he lived, and received hospitality and respect from them. Mes'ûd-i Sa'd also praised the Ghaznavid poets of his time in his poems. However, since he spent a significant part of his life in prison, subjects such as his suffering and pain and his longing for his family gain importance in his poems. With these poems he wrote, he caused the birth of the "habsiyye" genre. Persian poems in the only divan that has survived to our time were collected by Senai. Although Senai attributed some poems that did not belong to Mes'ûd to him, he later apologized to him with a poem he wrote dedicated to Mes'ûd-i Sa'd. The divan, which contains approximately 16,000 couplets, includes mesnevi, mukâtaât, tercîât, musammat, ghazals and rubâîs, mostly odes. Apart from Mes'ûd-i Sa'd's Şâhnâme selections (İhtiyârât-ı Şâhnâme), he has three divans in Hindi, Arabic and Persian. However, no poetry from the Hindi divan has survived to the present day. Some poems from the Arabic divan were quoted as examples of various arts, especially in Reşîdüddin Vatvât's Ĥadâ' iku's-sihr.

**Rəyçi:** Akademik Rafael Hüseynov